

27. βλ. H. Skolimowski, *Οικονομολογία*, μετάφρ. Δ. Κουρτίδης, Αθήνα, Κώβος, 1984, σσ. 114-115, 118-119. Ηβλ. και M. Bookchin, *Η σύγχρονη οικολογική κρίση*, μετάφρ. Μ. Κορομανίτη, Αθήνα, Βιβλιόπολις, 1993, σσ. 47-48.

28. Βλ. M. Bookchin, *Une société à refaire. Vers une écologie de la liberté*, trad. par C. Barret, Montréal, Les Éd. Écosociété, 1993, σσ. 281-300. Ηβλ. επίσης του ίδιου, *Προς μια οικολογική κοινωνία*, Θεσσαλονίκη, Παριτηρητής, 1994, σσ. 239-240.

* Το copyright © των παραπάνω κειμένων ανήκει στον Εκδότη του τόμου Κ. Βουδοση.

ΘΕΩΝΗ ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΠΟΓΙΑΝΝΗ
ΛΕΚΤΩΡ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΑΤΡΩΝ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΦΥΣΗ ΩΣ ΤΕΛΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΓΙΟ ΓΡΗΓΟΡΙΟ ΠΑΛΑΜΑ

Στην παρούσα μελέτη μου θα ασχοληθώ με το πρόβλημα της τελεολογικής και ανθρωποκεντρικής αντιμετώπισης της φύσης μέσα από τη φιλοσοφία και θεολογία του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά.

Πρέπει να παρατηρήσω ότι αρχική μου επιθυμία ήταν να ερευνήσω το θέμα μου διεξοδικά. Δηλαδή να δω την τελεολογική και ανθρωποκεντρική αντιμετώπιση της φύσης ιστορικά και μετά να διατυπώσω συμπεράσματα για όλες τις κύριες μορφές αυτής της αντιμετώπισης από την αρχαία εποχή μέχρι σήμερα. Αντί αυτού, θα περιοριστώ στη σύγχρονη μορφή αυτής της αντιμετώπισης και σε μια συνοπτική σύγκρισή της με την αντίστοιχη του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά.

Η τελεολογική και ανθρωποκεντρική αντιμετώπιση της φύσης, όπως *είναι* διαμορφωθεί στη σύγχρονη εποχή, έχει τα εξής κύρια χαρακτηριστικά:

α) η φύση και τα όντα μέσα σε αυτήν αποτελούν αντικείμενα προς χρήση και εκμετάλλευση από τον άνθρωπο,¹

β) η φύση και τα όντα που αναπτύσσονται ελεύθερα μέσα σε αυτήν δεν έχουν κανένα δικαίωμα ή τουλάχιστον, σε σύγκριση με τα δικαιώματα που έχει ο άνθρωπος, έχουν υποδεέστερης σημασίας και σοβαρότητας δικαιώματα,²

γ) η φύση αποτελεί ένα σύνολο μορφών ζωής που δεν μπορούν να έχουν δικούς τους σκοπούς ύπαρξης, αλλά η ύπαρξή τους αποσκοπεί στο να τίθενται στην υπηρεσία και χρήση του ανθρώπου,³

δ) ο άνθρωπος μπορεί να εκμεταλλευθεί τη φύση και όλα τα όντα της κατά βούληση, με μόνο σκοπό το σημερινό και τη χρήση της φύσης από τους συνανθρώπους του.⁴

Εδώ θα ήταν ίσως χρήσιμο για την καλύτερη κατανόηση των ανωτέρω χαρακτηριστικών να αναφέρουμε μερικά παραδείγματα.

Η βάρβαρη και άδυσωπη εμετάλλευση των δασών και των άλλων φυσικών πλουτοπαραγωγικών πηγών με ανιστόλογιστες, αλλά μόλις στα τελευταία χρόνια έντονα αντιληπτές, συνέπειες για το όζον και γενικότερα την ατμόσφαιρα, το κλίμα και την ρύπανση του εδάφους, υπεδάφους και των υδάτινων-θαλασσίων είναι ένα παράδειγμα για το πρώτο χαρακτηριστικό της τελεολογικής και ανθρωπολογικής αντιμετώπισης της φύσης.

Η ψυχρή εκτίτληση και βιοσυνισμός εκατομμυρίων ζωντανών όντων για το φαγητό, την ένδυση, τα φάρμακα, τον καλλωπισμό και την διασκέδαση του ανθρώπινου γένους είναι ένα παράδειγμα για το δεύτερο χαρακτηριστικό αυτής της αντιμετώπισης.

Η βιοτεχνολογία και η γενετική μηχανική με τον σκόπιμο ακρωτηρισμό και βιοσυνισμό χιλιάδων ζωντανών όντων στα πειραματικά εργαστήρια χιλιάδων ερευνητικών κέντρων ανά τον πλανήτη μας είναι ένα παράδειγμα για το τρίτο χαρακτηριστικό αυτής της αντιμετώπισης.

Τέλος η υπαρξη γιγαντιαίων ενόσμων εταιρειών για την μάζα και σε μεγάλη έκταση εκμετάλλευση των φυσικών πόρων και ζωικών αποθεμάτων σε διεθνές επίπεδο και με μόνο έλεγχο τις διεθνείς οικονομικές συμφωνίες και συνεργασίες, όπως, για παράδειγμα, την αλιευτική εκμετάλλευση των θαλασσίων οργανισμών και την ενεργειακή εκμετάλλευση των αποθεμάτων ορυκτελαίων και μετάλλων, είναι ένα παράδειγμα του τέταρτου χαρακτηριστικού αυτής της αντιμετώπισης.

Τα ανωτέρω χαρακτηριστικά καθώς και τα παραδείγματα τους δεν είναι τα μόνα χαρακτηριστικά και παραδείγματα αυτής της τελεολογικής και ανθρωποκεντρικής αντιμετώπισης της φύσης από τον άνθρωπο. Για παράδειγμα, οι δοκιμές πυρηνικών όπλων αποτελούν πολυώνυθα παραδείγματα αυτής της αντιμετώπισης, που εδώ δεν μπορούν να αναλυθούν ούτε και να χαρακτηρισθούν διεξοδικά.

Αυτά τα οποία αναφέραμε όμως αποτελούν τους άξονες σκέψης και δράσης για το σύνολο των σύγχρονων τελεολογικών και ανθρωπολογικών σχέσεων ανθρώπου-φύσης.

Αυτή η τελεολογική και ανθρωποκεντρική αντιμετώπιση της φύσης έχει πολλά προβλήματα και ως προς την εσωτερική λογική και δικαιολόγησή της αλλά και ως προς την εξωτερική λογική και δικαιολόγησή της.

Εδώ μπορούμε να αναφέρουμε το εξής πρόβλημα συναφές με την εσωτερική λογική και δικαιολόγησή της: αν ως κύρια συνιστώσα στην τελεολογική-αν-

θρωποκεντρική αντιμετώπιση της φύσης έχουμε το ενδιαφέρον για την ευτυχία και περαιτέρω την ανάπτυξη των πνευματικών και υλικών υιονοτήτων και δυνατότητων του ανθρώπινου γένους, τότε στην πρόξη/βλέπουμε την υποσυνείδηση του κεντρικού αυτού ενδιαφέροντος της τελεολογικής και ανθρωποκεντρικής αντιμετώπισης. Δηλαδή, ενώ αυτή η αντιμετώπιση μπορεί να είναι σκόπιμη και να σημαίνει εύκολα επιτυχία στην ανάπτυξη ή μερικών ομάδων του ανθρώπινου γένους (κυρίως των κατοίκων των οικονομικά αναπτυγμένων χωρών), κρίνεται όμως σχεδόν πάντοτε επιβλαβής για την ανάπτυξη του συνόλου του ανθρώπινου γένους ή τουλάχιστον μερικών άλλων ομάδων του (κυρίως κατοίκων απομακρυσμένων περιοχών ή νήσων με υπανάπτυκτη οικονομία) οι οποίες και θα υποστούν τις άμεσες και διασφαρές συνέπειες της οικονομικής εκμετάλλευσης της περιοχής τους. Η κατάσταση οικονομικής εκμετάλλευσης και αφαιμάξης των πτοχών από τους πλουσίους που προκαλείται βέβαια από αυτή την αντιμετώπιση τελικά επιδεινώνει την οικονομική και πνευματική ανάπτυξη ολόκληρου του ανθρώπινου γένους, διότι προκαλεί πολιτικές και οικονομικές εντάσεις, ωθώντας στη δημιουργία συνασπισμών και τοπικών και διεθνών πολέμων.

Επίσης δημιουργούνται προβλήματα και στην εξωτερική λογική και δικαιολόγησή αυτής της αντιμετώπισης. Για παράδειγμα αναφέρουμε το εξής: ακόμα και αν δεν υπάρχει το πρόβλημα της οικονομικής εκμετάλλευσης και αφαιμάξης των πτοχών από τους πλουσίους, ακόμα και τότε δεν πρέπει να παραβλεφθεί το γεγονός ότι, λόγω της αλληλεπίδρασης των διαφόρων οικοσυστημάτων του πλανήτη μας, οιαδήποτε αλλαγή στο φυσικό περιβάλλον σε οιαδήποτε περιοχή του πλανήτη μας έχει άμεσες, συχνά δυσάρεστες, συνέπειες σε όλες τις άλλες περιοχές (βλέπε για παράδειγμα το φαινόμενο El Niño, την καταστροφή του όζοντος κ.ά.). Κατ' αυτόν τον τρόπο η διατήρηση της υψηλού βαθμού κατανάλωσης ενέργειας στις αναπτυγμένες οικονομικά χώρες προκαλεί προβλήματα τόσο στους κατοίκους τους όσο και στους κατοίκους απομακρυσμένων περιοχών, λόγω των αλλαγών στις κλιματολογικές συνθήκες, ή λόγω της υπερεκμετάλλευσης του εδάφους, του υπεδάφους και των υδάτων.

Δημιουργούνται δηλαδή γενικά τα εξής δύο προβλήματα στους οπαδούς αυτής της αντιμετώπισης: πρώτα υπάρχει το πρόβλημα για τον προορισμό του τέλους (είναι τέλος η οικονομική ή η υλική ή η πνευματική ανάπτυξη, ή μια σύνδεση όλων αυτών). Μια επίλυση αυτού του προβλήματος μας οδηγεί στο δεύτερο πρόβλημα: πόσοι και ποιοι εξυπηρετούνται από αυτή την αντιμετώπιση. Αυτό το πρόβλημα είναι ιδιαίτερα δυσπέραστο, διότι είναι δεδομένο το γεγονός ότι, βάσει της πολυμορφίας των ενδιαφερόντων και των σκοπών του ανθρώπινου γένους, θα υπάρχουν οπωσδήποτε κάποιου ανθρώπου, που θα υποφέρουν από αυτή την αντιμετώπιση.

Είναι γεγονός ότι αυτή η ανωτέρω αντιμετώπιση αποτελεί σύγχρονο φαινόμενο (τουλάχιστον φαινόμενο που αναντιτάται από την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης και μετά), και σίγουρα είναι μια αντιμετώπιση που ο Αριστοτέλης και ο μαθητής του Θεόφραστος δεν θα αποδέχονταν. Ο Αριστοτέλης, αν και επίσημα ο πρώτος συστηματικός θεωρητικός της τελεολογίας, είχε μια τελείως διαφορετική αντίληψη για τη φύση και για τη σχέση ανθρώπου και φύσης σε σχέση με τους σύγχρονους (τουλάχιστον) τελεολόγους.⁵ Αν και θα ήταν σε αυτό το σημείο ακάπητο να αναπτύξω περισσότερο τις απόψεις του Αριστοτέλη και του μαθητού του και συγχριστού του έργου του στο Λύκειο Θεόφραστο, θα αρκιστώ εδώ στη παρατήρηση ότι, αν και στο διασωζόμενο έργο του Αριστοτέλη και του Θεόφραστου έχουμε μια τελεολογική αντίληψη για τη φύση και για τα όντα που υπάρχουν μέσα σε αυτήν, υπάρχουν στο έργο τους και σημεία που προφιλιάσουν την φύση και τα όντα της από τον σχολάσιμω εγωισμό και την αλαζονεία του ανθρώπου: αν μπορούσαμε να δούμε αναλυτικά μόνο τα ηθικά έργα τους, θα μπορούσαμε να διαπιστώσουμε ότι η ηθική τους θεωρία αποτελεί το ασφαλέστερο όπλο όμνυς της φύσης απέναντι στο ξέφρενο ανθρώπινο εγωϊστικό φρόνημα, που κυριαρχεί στη σύγχρονη τελεολογική και ανθρωπολογική αντιμετώπιση της φύσης.

Ας ερθούμε όμως τώρα στις θέσεις του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά (1296-1359), ενός από τους μεγαλύτερους πατριρξογεννητούς ορθόδοξους θεολόγους και φιλοσόφους.

Στα έργα του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά βλέπουμε μια ιδιαίτερη έμφαση στη συζήτηση περί της φύσεως των κτιστών όντων και του ακτίστου. Εδώ χρησιμοποιείται η έννοια της φύσεως ως οντολογική κατηγορία περί των υπαρκτικών. Αυτή η έννοια, αν και παραμλιμμένη σχεδόν εντελώς από τις σύγχρονες συζητήσεις για τη φύση, είναι στενά συνδεδεμένη με την έννοια της φύσεως, νοούμενης ως προσωποποίησης της ενότητας όλων των όντων του φυσικού περιβάλλοντος. Πώς άλλωστε μπορεί να νοηθεί η φύση παρά ως φύση των υπαρκτικών, μέσα στα οποία υπαρκτά συγκαταλέγεται και ο άνθρωπος; Εδώ όμως δεν θα συζητήσουμε με λεπτομέρεια το πολύ ενδιαφέρον θέμα της σχέσης της φύσεως των υπαρκτικών (κτιστών) με την φύση του υπαρκτικού ακτίστου. Ας μας επιτραπεί μόνο να αναφέρουμε ότι υπάρχει μια σαφέστατη οντολογική διάκριση μεταξύ των δύο φύσεων.

Αυτό που μας ενδιαφέρει κυρίως εδώ είναι οι απόψεις του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά για τη σχέση φύσεως και ανθρώπου.

Υπάρχουν δύο σημεία στο τεράστιο έργο του που σχολιάζονται κυρίως με αυτό το θέμα: στο έργο του *Φυσικά κεφάλαια*,⁶ και στην 3η Ομιλία ή την Ομιλία "Εἰς τὴν κατὰ τὸν οικουμένον δάσπον τοῦ Κυρίου παραβολῶν".⁷

Από την αρχή του κείμενου των *Φυσικῶν κεφαλαίων* δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στο αποδοτικό ρόλο που διαδραματίζει η φύση για τη γνώση των αρχαίων και

των νόμων που δέχονται όλα τα κτιστά δημιουργία (ἡ φύσις διδάσκει, 1ο κεφ., 1). Σύμφωνα λοιπόν με τη διδασκαλία περί της φύσεως, η φύση έχει αρχή. Η φύση όμως έχει και τέλος και το τέλος της θα έρθει, όταν μετασκευασθεί, αφού λυθεί προς το θεώτερο και μετασκευασθεί με τη δύναμη του Θείου Πνεύματος κατά τον ίδιο τρόπο που θα μετασκευασθεί και μετασκευασθεί και το δικό μας σώμα (οὐχί πρὸς τὸ μὴ ὄν ὁ κόσμος οὕτως ἄπας χωρήσει παντάσῃ, ἀλλ' ὡς καὶ τὰ ἡμέτερα σώματα, μετασκευασθήσεται, πρὸς τὸ θεώτερον λυθείς τε καὶ μετασκευασθείς, ὡς ἀνάλογος ἦναι εἴη, τῇ δυνάμει τοῦ θείου πνεύματος, 2, 8-12).

Επίσης ο Άγιος βρίσκει ότι δεν υπάρχουν λογικές και αθάνατες ψυχές στα ουράνια σώματα και σε όλη την κτιστή δημιουργία, εκτός από τον άνθρωπο: ο άνθρωπος έχει λογική ψυχή και η φύση αυτής της ψυχής είναι υπερουράνια, όχι λόγω του τόπου που υπάρχει, αλλά λόγω της ουσίας της που σχετίζεται με το νου (ἡ εὐαγής φύσις... νοερά ὑπάρχουσα οὐραία, 4, 13). Η ύλη από την οποία κατασκευάζονται ο κόσμος δεν προήργηξε, αλλά δημιουργήθηκε από το Θεό (21, 10-17). Από την ύλη αυτή δημιουργήθηκαν όλα τα ορατά όντα (ανόργανα στοιχεία, φυτά, ζώα κ.ά.) και ο άνθρωπος. Ενώ όμως τα ζώα έχουν πάρει όλη την οντότητά τους από αυτή την ύλη, ο άνθρωπος έχει λάβει επι πλεον την ψυχή με θείο εμπόνημα, που τον καθιστά ελόπη και επιστάτη των πάντων (πάν ἐπιπαιεῖον καὶ πάνιν ἐπιστατοῦν 24, 13), ικανό να νοηθεί με τον Δημιουργό Του σε μια ὑπόσταση (ἐνοήθηεν ταύτη κατὰ μίαν ὑπόστασιν, 24, 17). Η ψυχή μας έχει την ζωή ως ουσία της και γι' αυτό είναι αθάνατη (30, 3). Έχει επίσης τη ζωή ως ενεργεια και γι' αυτό ζωοποιεί το σώμα (30,6). Η ψυχή των ζώων δεν έχει τη ζωή ως ουσία, αλλά μόνο ως ενεργεια, γι' αυτό και η ψυχή τους διαλύεται μαζί με το σώμα τους (31, 1-8).

Από την σύντομη αυτή αναφορά στα *Φυσικά κεφάλαια* του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά μπορούμε σχετικά με την ανωτέρω ανάλυσή μας για την τελεολογική και ανθρωπολογική αντιμετώπιση της φύσης να αναφέρουμε τα ακόλουθα:

Η φύση δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί ως κάτι διαφορετικό οντολογικά από εμάς, λόγω της ύλης από την οποία δημιουργήθηκε και οι δύο. Η μόνη διαφορά βρίσκεται στην ύπαρξη της λογικής και αθάνατης ψυχής που δεν υπάρχει ποιεθνά αλλού στη δημιουργία. Αλλά αυτή η ψυχή είναι κάτι το επιπροσέτε στην ύλη του σώματος. Λόγω του σώματός μας ενωνώμαστε στενά με τη φύση και γινώσκουμε στο σώμα μας ένα μαζί της.

Το κοινό τέλος για τη φύση και για το ανθρώπινο σώμα (μετασκευή και μετασκευασία προς το θεώτερο) επιωφελερίζει αυτή την κοινότητα.

Τα ζώα (για να μιλήσουμε για μια ομάδα όντων που έχουν την ίδια βιοχημική σύσταση με εμάς) αισθάνονται πόνο και θάνατο (αφού έχουν ψυχή και ζωή ως ενεργεια), όπως εμείς (ως προς το σώμα μας).

Τώρα ας γυρίσουμε στο κείμενο του Αγίου για μία ακόμα επισήμανση. Ανα-

φύλαξε στη συζήτηση των *Φυσικών περλαίων* το ζήτημα της επιστασίας και εποπτείας που έχει μόνο ο άνθρωπος επάνω σε όλη τη φύση.

Ποιά είναι η ισχύς όμως αυτής της επιστασίας;

Στην σχετική Ομιλία του ο Άγιος λέγει το εξής: οιοσδήποτε κακός χειρισμός των νοητικών και οσμιατικών δυνάμεών μας φέρει την καταστροφή στην ψυχή πολλών την καταστροφή της φύσης από εμάς. Η αυτοκαταστροφή μας έγκειται στην αναπαράξια κορροσμού που συμβαίνει στον χωρίς Θεό άνθρωπο. Η ύλη από την οποία είναι φτιαγμένο το σώμα μας ζητεί την προσήλωση μας στην όλη της φύσης και του ορατού κόσμου. Η κατανάλωση όμως της ορατής ύλης δεν μπορεί να φέρει κορροσμό. Η επιθυμία για ακόμα περισσότερη ύλη είναι αόριστη οόμα και με τη κατανάλωση άπειρης ύλης. Ο Άγιος σε αυτό το σημείο τονίζει, ακόμα και όλος ο κόσμος δεν είναι αρκετός για έναν που πάσχει από πλεονέξια και παθολογική αγάπη για την εξουσία (*ό κόσμος άπας μόλις, τάχα δέ ούδέ μόλις άρκάσει πλεονέξη και κιλάρχη εν* 18,5-6). Αυτό που φέρνει στην πραγματικότητα ο πλεονέκτης είναι ο Θεός. Μόνο με την πίστη στο Θεό ο άνθρωπος μπορεί να κορροσεί το πάθος του και έτσι να το πολεμήσει. Η επιστασία και εποπτεία έτσι δεν προοφείρον τη φύση και όλα τα όντα της στο βωμό για τον κορροσμό των επιθυμιών του ανθρώπου. Γίνονται ευκαιρία παιδείας του ανθρώπου στην αγάπη με την οποία πρέπει να περιβάλλει όλη την φύση και τα όντα της. Αυτή η αγάπη πρέπει να αντικατοπτρίζεται στην αγάπη του Θεού προς τη Δημιουργία και τον άνθρωπο (9, 1-11). Είναι μια αγάπη με την οποία ο άνθρωπος θα πρέπει να φροντίζει, περιφρονεί και προστατεύει τη φύση και όλα τα όντα της. Με αυτό τον τρόπο η επιστασία και εποπτεία δεν οδηγεί στην εκμετάλλευση και καταστροφή της φύσης, αλλά στη μελέτη και σπουδή των αοράτων ενεργειών του Θεού (7, 8-13).

Κατ' αυτόν τον τρόπο ο Άγιος έρχεται σε αντίθεση με όλα τα χαρακτηριστικά της τελεολογικής και ανθρωποκεντρικής αντιμετώπισης της φύσης και ιδιαίτερα με την αυγουστίνεια και την θεμιστική αντίληψη για τη φύση, τα ζώα και τα φυτά.⁵

Αλλά δεν αναφέρει μόνο αυτές τις απόψεις. Θέτει και ολόκληρη την οικολογική σκέψη σε συναγερμό, μια και προσφέρει μια διαφορετική μεθοδολογία, πολιτική και ηθική στάση απέναντι στο πρόβλημα της οικολογικής κρίσης. Επιγραμματικά και εδώ μπορώ να αναφέρω μόνο ένα παράδειγμα: οι θεωρίες στην σύγχρονη περιβαλλοντική ηθική, που δηλώνονται με τον όρο "κοινωνική οικολογία", χάνουν με τις θέσεις του Αγίου την έλξη τους. Ο άνθρωπος δεν έχει ανάγκη μόνο μιας νέας μεταφυσικής και ηθικής έναντι της φύσης, αλλά και μιας νέας θρησκευτικής και πολιτισμικής αντιμετώπισης της φύσης. Τα πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα του καιρού μας συνδέονται έτσι με τα περιβλήματα όλης της Δημιουργίας και ξαφνικά φαίνονται να χάνουν κατ' αυτόν τον τρόπο το βίαιο και συχνά αντα-

γωνιστικό και συγχρονιστικό χαρακτήρα τους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αυτή είναι η παραδοσιακή αυγουστίνεια και θεμιστική αντίληψη. Βλέπε Αυγουστίνου *De Civ. Dei* 1,20, και Θεμιστή *Summa Theologica*, Part 1, Q.46.1, και *Summa Contra Gentiles*, in C. Pegis, (tr.) *Basic Writings of Saint Thomas Aquinas* (New York: Random House, 1945), Vol.II, pp.220-4.

2. Βλέπε ανωτέρω την αυγουστίνεια και θεμιστική αντίληψη και Samuel Pufendorf, *The Law of Nature and Nations* [1688], transl. by C.H. and W.A. Oldfather (New York: Oceana, 1931), Vol.II, pp.180-3, 530-531. Επίσης David Hume, *Enquiry Concerning the Principles of Morals* [1751], ed. L.A. Shelby-Brigge (Oxford: Clarendon Press, 1902) pp.189-92, και Immanuel Kant, *Lectures on Ethics* [1790-1], tr.Louis Infield (New York: Harper and Row, 1963) pp.239-241.

3. Βλέπε Θωμά Ακινάτη ανωτέρω και W.F. Hegel, *Lecture on the Philosophy of World History* [1830], ed.M.Cawling et al (Cambridge University Press, 1975) pp.48-51.

4. Βλέπε Pufendorf και Hume ανωτέρω.

5. Έχω αναπτύξει τις απόψεις του Θεοφράστου και του Αριστοτέλη σε σύγκριση με μερικές σύγχρονες απόψεις στην περιβαλλοντική φιλοσοφία και περιβαλλοντική ηθική στην ανακοίνωσή μου με τίτλο "Θεοφράστος, Αρχαία και σύγχρονη οικολογία και περιβαλλοντική φιλοσοφία" στο 10ο Εβδομαεσίο Διάημο Σεμινάριο Φιλοσοφίας, Πάνα, 11/5/98.

6. Βλέπε Π.Κ.Χρήστου, *Γρηγορίου του Παλαμά συγγράματα*, 2ος τόμος, Κηρυκός, Θεσ/νίκη 1992, σσ.37-52 (σεφ.1-33).

7. Βλέπε, Π.Κ.Χρήστου, *Γρηγορίου Παλαμά έργα*, 9ος τόμος, ΕΠΕ, Θεσ/νίκη 1985, σσ.76-105.

8. Βλέπε ανωτέρω.

* Το copyright (©) του παρόντος άρθρου ανήκει στον Εκδότη του τόμου Κ. Βουδούρη.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ,
ΔΡ. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΙΔΙΚΟΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΑΣ
ΤΟΜΕΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ